ISSN:

RESONET : AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY OPEN ACCESS JOURNAL (RESONET-RIMOAJ)

Volume : 1 Issue: 01 | December 2025

प्रा. जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह

[1] **डॉ. फारुक तांबोळी,**
(मराठी विभाग)
[1] **शरदचंद्र महाविद्यालय शिराढोण.**
ता. कळंब जि. धाराशिव

प्रस्तावना –

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याने सामाजिक वास्तवाच्या विविध छटा प्रभावीपणे मांडल्या आहेत. दलित, स्त्री, ग्रामीण, आदिवासी आणि अल्पसंख्याक जीवनानुभव यांना साहित्यिक अभिव्यक्ती मिळू लागली. याच परंपरेत मुस्लिम मराठी साहित्यप्रवाह विकसित झाला. या प्रवाहाने केवळ धार्मिक ओळख मांडली नाही, तर सामाजिक अन्याय, दंगली, विस्थापन, असुरक्षितता, राजकीय शोषण आणि मानवी मूल्यांचा ऱ्हास यांसारख्या प्रश्नांना साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणले. या प्रवाहातील महत्त्वाचे आणि प्रभावी कवी म्हणजे प्रा. जावेद पाशा कुरेशी. त्यांच्या कवितेचा आशय हा अनुभवप्रधान, वास्तवदर्शी आणि सामाजिक भान जागवणारा आहे. ते स्वतः अनुभवलेले, पाहिलेले आणि समाजमनावर खोल परिणाम करणारे प्रश्न कवितेतून मांडतात. त्यामुळे त्यांच्या कविता केवळ सौंदर्यवादी न राहता सामाजिक हस्तक्षेप करणाऱ्या कविता ठरतात. प्रा. कुरेशी यांच्या कवितेतील आशय हा एका व्यक्तीपुरता मर्यादित नसून तो संपूर्ण समाजाचे दु:ख, संघर्ष आणि आशा व्यक्त करतो. दंगल, अल्पसंख्याक जीवन, विस्थापन, भयग्रस्त मानसिकता, मानवी नात्यांचे तुटणे आणि माणुसकीचा शोध हे त्यांच्या कवितेचे प्रमुख आशयसूत्र आहेत.

मराठी साहित्यपरंपरेत कविता हा केवळ सौंदर्याचा किंवा भावनात्मक अभिव्यक्तीचा प्रकार न राहता, समाजातील अन्याय, शोषण, विसंगती आणि संघर्ष यांविरुद्ध उभा राहणारा प्रभावी माध्यम ठरलेला आहे. विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी कवितेने सामाजिक वास्तवाशी थेट संवाद साधला. दलित साहित्य, स्त्रीवादी कविता, आदिवासी लेखन यांसोबतच मुस्लिम मराठी कवितेने देखील आपला स्वतंत्र आणि महत्त्वपूर्ण आवाज निर्माण केला. या प्रवाहात जावेद पाशा कुरेशी यांचे स्थान लक्षणीय आहे. मुस्लिम मराठी समाजाचा अनुभव हा ऐतिहासिक, सामाजिक आणि राजकीय कारणांमुळे वेदनादायी व गुंतागुंतीचा राहिला आहे. फाळणीची जखम, साम्प्रदायिक दंगली, संशयाची नजर, धार्मिक ओळखीवरून होणारे भेदभाव, गरिबी, बेरोजगारी आणि झोपडपट्टी जीवन—या सर्व वास्तवांचा थेट परिणाम मुस्लिम समाजाच्या मानसिकतेवर झाला. या अनुभवांचे सर्जनशील रूपांतर म्हणजे मुस्लिम मराठी कविता. या कवितेतून व्यक्त होणारा विद्रोह हा केवळ राजकीय बंडखोरी नसून, तो दैनंदिन जीवनात भोगाव्या लागणाऱ्या अपमानाविरुद्धचा आणि माणुसकीसाठीचा संघर्ष आहे. प्रा. जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह हा अशाच जीवनानुभवातून आकाराला आलेला आहे. त्यांच्या कवितेत घोषणात्मक आक्रमकता कमी असली, तरी आशयाच्या पातळीवर ती अत्यंत तीव्र आहे. हा विद्रोह आरडाओरड करणारा नसून, तो प्रश्न विचारणारा, टोचणारा आणि वाचकाला अस्वस्थ करणारा आहे. "आपण ज्या समाजव्यवस्थेत राहतो ती खरंच न्याय्य आहे का?" हा मूलभूत प्रश्न त्यांच्या कवितेत वारंवार उपस्थित राहतो.

ISSN:
RESONET : AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY OPEN ACCESS JOURNAL (RESONET-RIMOAJ)
Volume : 1 Issue: 01 | December 2025

समकालीन राजकीय वातावरणात मुस्लिम समाजाला अनेकदा संशयाच्या चौकटीत बसवले जाते. ‘ओळख’ हीच शंका बनते, आणि नाव, पेहराव किंवा धर्म हेच अपराध ठरतात. जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतून हीच वेदना विद्रोहाचे रूप धारण करते. त्यांच्या कवितेतील “मी” हा केवळ कवीचा आत्मस्वर नाही, तर तो संपूर्ण वंचित समाजाचा प्रतिनिधी स्वर आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतील विद्रोह व्यक्तिगत न राहता सामूहिक बनतो. महत्त्वाचे म्हणजे, जावेद पाशा कुरेशी यांचा विद्रोह धर्मांध नाही. ते धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या हिंसा, अंधश्रद्धा आणि कट्टरतेवरही तितक्याच तीव्रतेने प्रहार करतात. त्यांच्या दृष्टीने धर्म माणसासाठी असावा; माणूस धर्मासाठी बळी जाऊ नये. म्हणूनच त्यांच्या कवितेतील विद्रोह हा धर्माच्या विरोधात नसून, धर्माच्या नावावर चालणाऱ्या अमानवी प्रवृत्तींच्या विरोधात आहे. ही भूमिका त्यांच्या कवितेला व्यापक मानवतावादी परिमाण देते. शैलीच्या दृष्टीने पाहता, जावेद पाशा कुरेशी यांची कविता साध्या, बोलीप्रधान आणि थेट भाषेत व्यक्त होते. अलंकारिक सौंदर्यापेक्षा आशयाची तीव्रता त्यांच्यासाठी महत्त्वाची आहे. लहान ओळी, उपरोध, सूचक प्रतिमा आणि प्रश्नात्मक विधानांमधून ते विद्रोह व्यक्त करतात. त्यामुळे त्यांची कविता वाचकाला भावनिक पातळीवरच नव्हे, तर वैचारिक पातळीवरही अस्वस्थ करते. समकालीन मुस्लिम मराठी कवितेत जावेद पाशा कुरेशी हे महत्त्वाचे नाव आहे. त्यांच्या कवितेतील विद्रोह हा घोषणाबाजीपेक्षा अनुभवजन्य, अंतर्मुख आणि सामाजिक वास्तवाशी भिडणारा आहे. हा विद्रोह मुस्लिम अस्मितेपुरता मर्यादित न राहता, शोषित - वंचित माणसाच्या बाजूने उभा राहणारा मानवी विद्रोह ठरतो.

एकूणच, जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह हा सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा, राजकीय दुटप्पीपणाविरुद्धचा, धार्मिक कट्टरतेविरुद्धचा आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे माणुसकीच्या बाजूने उभा राहणारा विद्रोह आहे. जावेद पाशा कुरेशी यांची कविता ही केवळ मुस्लिम अनुभवांचे दस्तऐवजीकरण नसून, ती समकालीन भारतीय समाजव्यवस्थेवर केलेली एक गंभीर, प्रश्नार्थक आणि विद्रोही भाष्य आहे.

1) सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा विद्रोह–

कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह हा केवळ भावनिक उद्रेक नसून तो सामाजिक वास्तवावर आधारित आहे. जात, धर्म, वर्ग आणि आर्थिक विषमतेमुळे निर्माण झालेल्या अन्यायाविरुद्ध कवी स्पष्ट भूमिका घेतो. त्यांच्या कवितांमधून शोषित समाजाचे मौन तोडले जाते. हा विद्रोह प्रतिक्रियात्मक नसून परिवर्तनकेंद्री आहे. कवी अन्यायाची मुळे शोधतो आणि व्यवस्थेवर बोट ठेवतो.

२) धार्मिक असहिष्णुता व सांप्रदायिकतेविरुद्ध विद्रोह–

"गावचे वारे फितूर झाले
निरभ्र आकाशही गढूळ झाले
वेशीवरचे देव अन्
दर्गातील पीरही जात्यंध झाले
....
करावी शहराकडे कूच म्हणतो
शहर तर केव्हाचेच
करबला झाले !

ISSN:

RESONET : AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY OPEN ACCESS JOURNAL (RESONET-RIMOAJ)

Volume : 1 Issue: 01 | December 2025

कुरेशी यांच्या कवितेत धर्माचा वापर माणुसकीविरुद्ध कसा होतो, यावर तीव्र टीका आढळते. दंगल, द्वेष, अफवा आणि राजकीय स्वार्थ यांचा धर्माशी असलेला संबंध ते उघड करतात. येथे विद्रोह धर्माविरुद्ध नसून धर्माच्या विकृत वापराविरुद्ध आहे. कवी मानवी मूल्यांना धर्मापेक्षा श्रेष्ठ मानतो.

३) दंगलग्रस्त मानसिकतेविरुद्धचा विद्रोह-

दंगल ही केवळ भौतिक हिंसा नसून ती मानसिक जखम निर्माण करते—हे कुरेशी यांच्या कवितेचे महत्त्वाचे सूत्र आहे. भीती, संशय, तुटलेले नातेसंबंध यांचे चित्रण त्यांच्या कवितेत आढळते. हा विद्रोह बाह्य व्यवस्थेपेक्षा अंतर्मनातील दहशतीविरुद्ध आहे. त्यामुळे तो अधिक सूक्ष्म आणि खोल आहे.

४) राजकीय सत्तेविरुद्धचा विद्रोह-

"हिंदू राष्ट्राच्या वेदीसाठी
मी झालोय कुर्बानीचा बोकड
….…………………………….. .
मेलो तर आहेच दंगेखोर
वाचलो तर आतंकवादी
आता ठेवलंय काय बाकी?"

कुरेशी यांच्या कवितेत राजकीय सत्तेची दुटप्पी भूमिका उघड केली जाते. सत्ता लोकांच्या वेदनांचा उपयोग मतांसाठी कसा करते, हे ते उपरोधिक शैलीत मांडतात. कवीची भूमिका तटस्थ नसून सजग नागरिकाची आहे. त्यामुळे त्यांचा विद्रोह लोकशाही मूल्यांशी निष्ठावान ठरतो.

५) मौन व भीतीविरुद्धचा विद्रोह-

कवी केवळ अत्याचार करणाऱ्यांवर नव्हे, तर अन्याय पाहूनही गप्प बसणाऱ्या समाजावरही प्रहार करतो. मौनालाच तो सर्वात मोठा अपराध मानतो. येथे विद्रोह हा आत्मपरीक्षणात्मक आहे. कवी वाचकालाही प्रश्न विचारतो— "तू कुठे उभा आहेस?"

६) अस्मितेच्या नकाराविरुद्ध विद्रोह-

"बालपणीच जेव्हा
मारले जातात टाचे
कोवळ्या मनावर विलगतेचे
मारल्या जातात हाका
'अफजल्या', 'औरंग्या' म्हणून
तेव्हाच गालावरील मातीची लालिमा
काळवंडून जात असते
आणि मी सूर्याला हळूहळू
वितळताना पाहत असतो. "

अल्पसंख्याक अस्मितेला दुय्यम ठरवण्याच्या प्रक्रियेविरुद्ध कुरेशी यांची कविता आवाज उठवते. स्वतःची ओळख लपवावी लागणे ही एक शोकांतिका म्हणून ते मांडतात. हा विद्रोह अस्मितेच्या संरक्षणासाठी आहे, पण तो आक्रमक नसून आत्मसन्मानावर आधारित आहे.

७) भाषिक व शैलीगत विद्रोह-

कुरेशी यांची भाषा थेट, साधी पण धारदार आहे. अलंकारिकतेपेक्षा आशयाला प्राधान्य दिले जाते. ही शैलीच विद्रोही आहे कारण ती पारंपरिक, सौंदर्यवादी काव्यसंकेतांना नाकारते आणि वास्तवाशी नाते जोडते.

८) मानवतावादी मूल्यांचा पुरस्कार–

सर्व विद्रोहांचा अंतिम उद्देश माणूस केंद्रस्थानी ठेवणे हा आहे. द्वेषाऐवजी संवाद, हिंसेऐवजी संवेदना —हा त्यांच्या कवितेचा गाभा आहे. त्यामुळे हा विद्रोह विध्वंसक नसून रचनात्मक ठरतो. प्रा. जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह हा सामाजिक, धार्मिक, राजकीय आणि मानसिक पातळ्यांवर बहुआयामी आहे. तो केवळ विरोध करत नाही, तर नव्या मानवी मूल्यांची उभारणी करतो.

दंगलविरोधी, सत्ताविरोधी, धार्मिक दांभिकतेविरोधी, अल्पसंख्याक अन्यायाविरोधी आणि माणुसकीचा पुरस्कार करणाराअसा सजग, विचारशील आणि सामाजिक बांधिलकीचा विद्रोह आहे. त्यांच्या कवितेतील ओळी समाजाला आरसा दाखवतात आणि वाचकाला प्रश्न विचारायला भाग पाडतात.

समारोप –

जावेद पाशा कुरेशी यांची कविता ही समकालीन मराठी साहित्याला नवी सामाजिक व मानवी जाणीव देणारी ठरते. त्यांच्या कवितेतून अल्पसंख्याक समाजाचे दुःख, दंगलग्रस्त अनुभव, अन्यायाविरुद्धचा विद्रोह आणि माणुसकीची आर्त हाक प्रभावीपणे व्यक्त होते. केवळ वेदनांचे चित्रण न करता ते परिवर्तनाची जाणीव जागवतात, हीच त्यांच्या कवितेची मुख्य शक्ती आहे. त्यांच्या कवितेतील भाषा साधी, थेट आणि आशयगर्भ असून ती वाचकाच्या मनाला भिडते. प्रतीकांचा वापर, वास्तवदर्शी प्रतिमा आणि भावनिक तीव्रता यांमुळे त्यांच्या कविता सामाजिक दस्तऐवजासारख्या भासतात. दंगली, विस्थापन, ओळखीचे संकट आणि मानवी मूल्यांची घसरण या विषयांतून ते व्यवस्थेवरील तीव्र टीका करतात. जावेद पाशा कुरेशी यांची कविता ही केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती नसून ती सामाजिक भान जागवणारी, माणुसकीचा आग्रह धरणारी आणि न्याय-समतेची भूमिका मांडणारी आहे. त्यामुळेच त्यांचे काव्य मुस्लिम मराठी कवितेच्या प्रवाहात तसेच एकूणच मराठी साहित्यात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करते.

संदर्भग्रंथ सूची :

1 प्रकाश कामतीकर (सं.) /: 'समाजप्रबोधन पत्रिका', राजेंद्र व्होरा व इतर ऑक्टोबर – डिसेंबर १९९०
2. यशवंत मनोहर : 'मराठी कविता आणि आधुनिकता', साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, प्रथमावृत्ती १९९३,
3. मदन कुलकर्णी : 'आकंठ' (दिवाळी विशेषांक-संपा. रंगनाथ चोरमूले), २००४,
4. रफिक सूरज (संपा.) : 'दस्तक', दर्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१२,
5. फ. म. शहाजिंदे : 'इत्यर्थ', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे, प्रथमावृत्ती १९९६,
6. फ. म. शहाजिंदे : 'निधर्मी', आंतरभारती प्रकाशन, औराद शहाजानी, जि. उस्मानाबाद, प्रथमावृत्ती १९६९
7. जावेद कुरेशी : 'बएत', भूमी प्रकाशन, लातूर. द्वितीयावृत्ती, २०११.
8. जावेद कुरेशी : 'मुहाजिर', भूमी प्रकाशन, लातूर, द्वितीयावृत्ती, २०१३.
9. जावेद कुरेशी : हे गांधी, कशातच राम नाहीं, भूमी प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, २०११, (मनोगतातून)